

„Maximalizáld a szótagkezdetet?”

1. Dolgozatom megírásakor KIEFER FERENC egyik legutóbbi munkája bizonyult gondolatébresztőnek (KIEFER FERENC, Vajon az összetett szó szintaktikai szempontból is szónak számít-e?: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. MTA Nyelvtud. Intézete, Bp., 1997. 197—203). Itt és most Kiefernek a szótagolásra és a képzett szavak mellérendelésére, a mellérendelések elliptálhatóságára, az elliptálható képzők státusára vonatkozó megállapításait szeretném továbbgondolni.

2. A szótagolással kapcsolatban lássuk először „A magyar helyesírás szabályai” (Tizenegyedik kiadás. Akadémiai K., Bp., 1994. 84) című szabálygyűjteménynek tárgyunkat érintő paragrafusait: „Az elválasztásnak — alapformákban és toldalékos alakokban egyaránt — a szótagolás az alapja. Csak összetett szavak elválasztásakor veendő figyelembe az alkotóelemek (az összetételi tagok) határa. ... Az egyszerű közsavak és tulajdonnevek alapformáját és toldalékos (képzős, ragos, jeles) alakját a szótagolás szerint választjuk el. A szótagolás szerinti elválasztás fő szempontjai a következők. — Minden szó annyi szótagú, ahány magánhangzó van benne ... — A magánhangzó önmagában is alkothat szótagot ... — A szótag mindig vagy magánhangzóval kezdődik, vagy (az elsőt kivéve) egyetlen rövid mássalhangzóval ...” Ez utóbbi szabállyal egybevágni látszik a Kiefer által idézett maximális szótagkezdet elve: „A ’maximalizáld a szótagkezdetet’ elv kimondja, hogy a — VCV — (magánhangzó—mássalhangzó—magánhangzó) sorozatok — V#CV-ként szótagolhatóak” (KIEFER i. m. 201). Mármost a második (harmadik stb.) szótagkezdet „maximális” vagy „minimális” voltára nézve elemezzük az alábbi példákat:

- (1) a) *dió* → *di#ó*
 [C] VV → [C] V#V,
 b) *apa* → *a#pa*
 VCV → V#CV,
 c) *hordó* → *hor#dó*
 [C] VCCV → [C] VC#CV,
 d) *ostrom* → *ost#rom*
 VCCCV [C] → VCC#CV [C],
 e) *lajstrom* → *lajst#rom*
 [C] VCCCCV [C] → [C] VCCC#CV [C].

A „maximalizáld a szótagkezdetet” elvvel jellemezhetnénk az (1b) fonémakombináció (szó) szótagolását. Példáink azonban azt mutatják, hogy csupán egy fonémakombináció vizsgálata nem elégséges a fenti elv kimondásához: csak az összes lehetséges fonémakombináció elemzése vezethet el bennünket a szótagolás, a szótagkezdet törvényszerűségeinek felismeréséhez. A Kiefer által idézett elemzés az alábbi — helytelen — szótagolást is megengedné:

- (2) *felocsúdik* → *fe#o#csú#dik*.

Ha a fonémakombináció (a szó) egy magánhangzót tartalmaz, a szó egyenlő a szótaggal, másképpen: a szótag szóértékű. Az abszolút szókezdetben megjelenő esetleges mássalhangzótörődés egészen az első magánhangzó előfordulásáig egy szótag (az első szótag) része. Vö.

(3) *spriccel* → *spric#cel*

CCCV [C:VC] → CCCV [C#CVC].

Az első magánhangzót akár közvetlenül követő esetleges mássalhangzótörődés azonban már szegmentálódik a szótagolás során, ha a fonémakombináció (a szó) legalább két magánhangzót tartalmaz. Az első magánhangzót közvetlenül követő mássalhangzó, illetve mássalhangzók közül azonban mindig csak egy, az utolsó kerül a második szótag szótagkezdő pozíciójába. A szótagolás vezérlő elve tehát: „minimalizáld a (második, harmadik stb.) szótagkezdetet”, azaz „kezdjed magánhangzóval, illetve maximum egy mássalhangzóval a (második, harmadik stb.) szótagot”.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a „minimalizáld a szótagkezdetet” elve csak a megelőző szótagvég „rovására” valósulhat meg, hiszen a szótaghatárban megjelenő mássalhangzótörődésen a megelőző szótagvégnek és a követő szótagkezdetnek kell osztozkodnia. A megelőző szótagvégre nézve szentenciánkat így fogalmazhatnánk meg: „maximalizáld a szótagvéget”. Elemzéseink ezzel szemben azt mutatják, hogy a megelőző szótagvég vezérlő elve, bármilyen meglepő is: „minimalizáld a szótagvéget”. (Mondanunk sem kell, hogy a címbeli „maximalizáld a szótagkezdetet” elve is csak a megelőző szótagvég rovására valósulhat meg, azaz: „minimalizáld a szótagvéget”.)

Mivel magyarázható, hogy a megelőző szótagvég vezérlő elve a vártan éppen a fordítottja? A szótagvég minimalizálása véleményem szerint abból következik, hogy a szótagolás folyamatában mindig a lehetőség szerinti „legnyíltabb” szótag elérésére törekszünk:

(4) a) *dió* → *di#* (szótagvég: V),

b) *apa* → *a#pa* (szótagvég: V),

c) *hordó* → *hor#dó* (szótagvég: C; az első szótag ugyan zárt, de csak egy mássalhangzóra végződik, tehát nem: *hord#*),

d) *ostrom* → *ost#rom* (szótagvég: CC; az első szótag zárt, de csak két mássalhangzóra végződik, tehát nem: *ostr#om*),

e) *lajstrom* → *lajst#rom* (szótagvég: CCC; az első szótag zárt, de csak három mássalhangzóra végződik, tehát nem: *lajstr#om*).

A „minimalizáld a (megelőző) szótagvéget” és a „minimalizáld a (követő) szótagkezdetet” vezérlő elve együttes megvalósulásának par excellence esete a —VCCV— fonémakombináció (szó), vö. (1c). A lehetőség szerinti „legnyíltabb” szótag elérésére való törekvésünket egy speciális artikulációs mechanizmus motiválja: a szótagolás folyamatában lehetővé válik a mássalhangzótörődések teljes vagy részleges feloldása. Láttuk, abszolút szókezdetben (*spric#cel*) még a szótagolás folyamatában sem oldható fel a mássalhangzótörődés. A fonémakombináció (szó) első magánhangzóját követő bármilyen pozícióban azonban a mássalhangzótörődések teljesen (—VCCV— → —VC#CV— = par excellence eset) vagy részlegesen (—VCCCV— → —VCC#CV—) feloldódnak. A beszédhangok koartikulálásának folyamatában nem „toleráljuk” a szótagkezdetben a mássalhangzótörődést (kivéve az első szótag kezdetét, ahol a beszélő „kész tények” elé van állítva). A megelőző szótagvégeken azonban a beszélő „kénytelen tolerálni” a mássalhangzótörődést, bár a szótagolás folyamatában a cél így is a minél „nyíltabb” szótagvég elérése.

3. Rátérve most a képzett szavak mellérendelésére, a mellérendelések elliptálhatóságára, megállapíthatjuk, hogy két azonos utótagú (képzőjű) összetétel mellérendelésénél bizonyos képzők esetében az első összetétel utótagja elhagyható. Vö.

(5) a) *arany-* vagy *ezüsthéle* (Kiefer példája),

b) **aranyhéle* vagy *ezüsthé-*.

Az elliptálhatóság egyik feltétele az utótag (képző) fonológiai azonossága, ezért Kiefer alábbi példájának grammatikalitása problematikus:

(6) ?*pénz-* és *vagyontalan* (← *pénztelen* és *vagyontalan*)

Az elemzések azt mutatják, hogy a képző elliptálhatósága esetleges, azaz minden egyes képző esetében külön kell vizsgálni az „elliptálhatósági képességet”. A képző elliptálhatósági képessége szorosan összefügg a szótagolás törvényszerűségeivel, vagyis fonológiai alapokon nyugszik.

A képzők segítségével történő szóképzésnek három típusát különböztetjük meg egymástól: a) praefixális: *át-emel*; b) suffixális: *emel-és*; c) praefixális-suffixális: *át-emel-és*. Az elliptálhatóság szempontjából csak az utótag (suffixum) jöhet számításba. Mindemellett vizsgáljuk meg, vajon a szótagolás folyamatában van-e fonológiai különbség a praefixum és a suffixum között. Vö.

- (7) a) *átemel* → *át#emel* (elválasztási lehetőség),
 b) *átemel* → *áte#mel* (elválasztási lehetőség),
 c) *átemel* → *át#e#mel* (szótagolás).

A szótagolás egyik morfológiai szabálya, hogy a tőmorféma morfémakezdete „érinthetetlen”, azaz az alábbi szótagolás helytelen:

- (8) **á#te#mel*.

Tehát: a praefixum fonológiailag képes lenne az elliptálásra, szintaktikailag azonban nem. — Nézzük meg most a suffixum fonológiai viselkedését a szótagolás folyamatában. A suffixum kezdődhet: a) magánhangzóval: *emel-és*; b) mássalhangzóval: *barát-ság*; c) mássalhangzók kombinációjával: *felhő-cske*.

Az a) típusú képzők elliptálhatóságának fonológiai akadályja van, ha a képző (első) magánhangzója előtt mássalhangzó áll:

- (9) *emelés* → *eme#lés*.

Ha az a) típusú képző (első) magánhangzója előtt magánhangzó áll, az elliptálásnak elvileg nincs fonológiai akadályja, kérdés persze, hogy a nyelv él-e az ellipsis szintaktikai lehetőségével. Erre a típusra a magyarban csak egy példát találtam: *-ék*. Vö.

- (10) *Szabóék* → *Szabó#ék*.

Könnyen belátható azonban, hogy az *-ék* képző esetében nem lehetséges az ellipsis:

- (11) *Szabóék és Bánóék* → **Szabó- és Bánóék*.

A (11)-ben az ellipsis nem eredményez grammatikális szerkezetet, bár nyelvérzékünk esetleg jól formálnak fogadná el az elliptált mellérendelést, aminek az oka valószínűleg az ellipsisben érintett *Szabó* főnév összefoglaló jelentése. Azonban vö.

- (12) *Icáék és Zsuzsáék* → **Ica- és Zsuzsáék*.

Az *-ék* képző mellé fel lehetne sorakoztatni még az *-es* és az *-etlen* képzőket is: *ki-es*, *ki-etlen*; bár ez a két képző, hasonlóan az összes magánhangzóval kezdődő képzőhöz, tipikusan csak mássalhangzó után fordul elő. Egyedül az *-ék* képző nem „érzékeny” az öt közvetlenül megelőző fonéma magánhangzó vagy mássalhangzó voltára, ez a fonológiai oka annak, hogy az *-ék* fenti jelentésében annyira termékeny.

A b) típusú képző (első) mássalhangzója előtt állhat akár magánhangzó, akár mássalhangzó, a szótagolás folyamatában a szótaghatár egybeesik a morfémahatárral (a képzett szó és a képző morfémahatárával). A b) típusú képzők esetében tehát az ellipsisnek nincs fonológiai akadályja: csak szintaktikai akadály lehet.

A c) típusú képzőből mindössze hármat találtam: 1. *-tlan/-tlen*: *szó-tlan*, *célszerű-tlen*; 2. *-cska/-cske*: *apró-cska*, *felhő-cske*; 3. *-nként* (képzőszerű ragmorféma): *batyu-nként*.

A c) típusú képző morfémakezdő mássalhangzótorlódása előtt mindig magánhangzó áll, így a helyes szótagolás:

- (13) a) *szótlan* → *szót#lan*,
 b) *aprócska* → *aprócs#ka*,
 c) *batyunként* → *batyun#ként*.

Az elliptálhatóságnak tehát fonológiai akadályja van.

4. Összegzés. — Megállapíthatjuk, hogy a suffixum elIPTálhatóságának két esetben nincs fonológiai akadálya: a) a suffixum egy mássalhangzóval kezdődik; b) a suffixum magánhangzóval kezdődik, és a képzett szó utolsó fonémája is magánhangzó. — Kizárólag fonológiai szó (képző) törölhető. Fonológiai képző az, amelyik eleget tesz a fenti két követelménynek. — Egy és ugyanazon képző (suffixum) az egyik fonológiai környezetben fonológiai képzőként, a másikban nem-fonológiai képzőként viselkedhet. Vö.

- (14) a) *Szabóék* → *Szabó#ék*
b) *Molnárék* → *Molná#rék*.

GECSŐ TAMÁS